

AUTEUR

Willem Marie
Speelman

EENVOUD VAN DE KUNST

De franciscaanse spiritualiteit is volgens mij sterk gericht op de zintuiglijke waarneming. Franciscus leerde ons de dingen anders te zien en te horen, anders te proeven en te voelen. Je zou kunnen spreken van een *esthetische* spiritualiteit. Het evangelie schrijft: 'als je oog helder (*haplos*: eenvoudig) is, zal heel je lichaam verlicht zijn' (Mt 6,22). Zou een franciscaanse esthetiek dan niet gericht zijn door de heldere blik en het eenvoudige gehoor? En kunnen we deze esthetiek ervaren zonder ingewikkelde dingen te moeten doen?

natura artis magistra

‘De natuur is de meesteres van de kunst.’ Kunst is lang beschouwd als een nabootsing van de natuur. De kunstenaar is een ambachtsman die zich er vooral op toelegt dat het kunstwerk lijkt op het origineel. En de beste kunstenaar is degene die de natuur het beste kan imiteren. Vooral in de negentiende eeuw wordt het belangrijk gevonden dat het kunstwerk behalve goed likkend ook nog mooi is. Friedrich Nietzsche schreef dat de wereld er mag zijn in zoverre zij mooi is.¹ Kunst is dan een menselijke activiteit die de schoonheid van de natuur bevestigt: ‘Ja, dat is mooi!’ Merk de gelijkenis op met God die aan het eind van iedere scheppingsdag de goedheid en schoonheid (het Hebreeuwse *tob* heeft beide betekenissen) van de schepping bevestigt: ‘*Ki tob* – Ja, goed!’ Maar in de moderne tijd rust deze verantwoordelijkheid uitsluitend bij de mens. En de leer die deze menselijke taak ondersteunt heet ‘esthetiek’, naar het Griekse *aisthesis*, dat zintuiglijke gewaarwording betekent. In de naam esthetiek, letterlijk leer van de zintuiglijke waarneming, klinkt het besef door dat schoonheid gelegen is in de blik van de beschouwer: *beauty is in the eye!* Mijn leidende vraag in dit artikel zal zijn: ‘Who’s eye?’, wie is degene die de schoonheid herkent?

¹ ‘Nur als ästhetisches Phänomen ist daß Dasein der Welt gerechtfertigt,’ F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie. Nietzsche Werke*. Abt. III, Bd. 1, Berlin 1972, 11.

Franciscus en de stille viool

Als de Geest in zijn hart een bijzonder aangename melodie op liet wellen, gaf hij van buiten in het Frans uitdrukking aan het geluid. En de woordenstroom van Gods gefluister, die zijn oor steeds opgevangen had, brak naar buiten in een jubelend Frans lied. Soms raapte hij een stuk hout op van de grond, zoals ik met mijn eigen ogen gezien heb, en dat legde hij dan op zijn linkerarm. Met zijn rechterhand hield hij een stok vast die hij met een draad in de vorm van een boogje bESPANNEN had. De stok bewoog hij over het hout alsof het een viool was. Hij maakte er toepasselijke gebaren bij en zong dan in het Frans over de Heer. (...) Hij vergat alle wereldse dingen die hij om handen had en ging helemaal op in de hemel. (2Cel 127)

Spontaan neemt Franciscus iets ‘waardeloos’ op en speelt ermee. Het is een spel dat in de mensenwereld hoe dan ook als ‘zinloos’ zou worden bestempeld. Dit stuk hout, wat zegt het ons? Het is als met de melaatse, niets waard, en daarom volmaakt geschikt om God mee te loven. Want dat stuk hout en die melaatse zijn beiden deel van Gods schepping. De kerkvaders leerden dat de bewondering van de schepping leidde tot de lofzang van de Schepper. Maar wie herkende een muziekinstrument in dat stuk hout? Was dat de biograaf Thomas, die het met zijn eigen ogen gezien had? Was het Franciscus in zijn vertederende naïviteit?

Een werkvorm: Pak twee stukken hout op. Zoek de stilte en probeer met die twee stukken hout verschillende klanken te maken. Zoek *niet* naar ritme of melodie, maar luister naar de klanken zelf: hoe ze voortkomen uit de stilte en daarheen terugkeren. Merk dat de klanken van deze twee stukken hout jou naar de stilte leiden. Zoek de schoonheid van de stilte in die klanken.

Franciscus en het kommetje

Tijdens de veertigdaagse vasten had Franciscus eens een vaasje gemaakt (...) Toen hij daarna op een dag aan het bidden was, dwaalden zijn ogen naar het vaasje af. Dadelijk voelde hij dat dit negatief op zijn gebed uitwerkte. Het irriteerde hem dat de conversatie van zijn hart met Gods oren onderbroken was. Toen hij de terts afgebeden had, zei hij: 'Dat rot ding, dat mij zo zeer in zijn ban had dat het mijn aandacht naar zich toe kon trekken. Ik offer het aan de Heer, want het heeft mijn offerande verstoord.' Na deze woorden pakte hij het vaasje, gooide het in het vuur en zei: 'Ik moet me schamen dat ik me tot waardeloze omzwervingen laat meeslepen, juist op het moment dat ik in mijn gebed tot de grote Koning spreek.' (2Cel 97)

Wie met zijn handen een vaasje maakt zal in het vaasje zijn eigen hand herkennen, al is het maar 'omdat het mij nooit lukt'. Die herkenning maakt het vaasje complex. Of je het vaasje nu

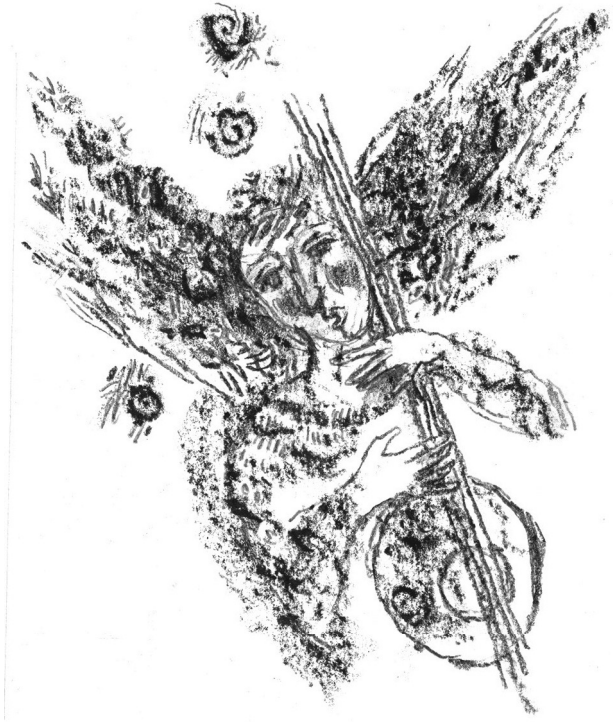
mooi vind of mislukt, het oordeel treft niet alleen een vaasje zelf, maar ook jou. Het vaasje is een combinatie van 'het-ding-en-ik' geworden. Je blik vertroebelt het vaasje met je ego, zijn schepper. Bewondering van deze schepping zal leiden tot lof van het ego, en een eventuele afkeurende blik zal jou pijn doen. Mogen wij dan niet tevreden of kritisch zijn over ons eigen werk? Natuurlijk mag dat. Maar denk je eens in als die tevredenheid of kritiek de overhand krijgt, en zelfs je relatie met God verstoort. Zouden wij ons niet omringen met alleen maar dingen die wij zelf gemaakt hebben, en dan nog alleen de dingen die wij geslaagd vinden? De consequentie is dat wij ten slotte alleen nog maar onszelf tegenkomen... en vereenzamen te midden van onze eigen creaties en successen. Is dat niet wat er meestal gebeurt met grote kunstenaars: dat ze zich omringen met (werken van) zichzelf?

De grote componist Karlheinz Stockhausen vertelde dat hij een iPod had gekocht waarop hij al zijn muziek had gezet. Het was zoveel muziek dat hij naar eigen zeggen geen tijd van leven had om het allemaal te beluisteren. Zijn muziek zou hem als het ware tot zijn dood begeleiden. Het ietwat moralistisch aandoende verhaaltje van Franciscus wijst dus eigenlijk op een weg die van God vandaan leidt en naar de eenzaamheid van de dood voert. Die kant moeten wij niet op!

Een werkvorm: Teken met potlood op papier. Zoek de ruimte op het papier en probeer die met verschillende lijnen en vlakken vorm te geven. Probeer *niet iets* te tekenen, maar teken steeds met aandacht. Neem de tijd die nodig is het vlak in te kleuren, of de figuur te tekenen. Neem steeds ook de tijd om naar de ontstane vormen te kijken voordat je verder gaat. Maak de tekening af. En zoek dan opnieuw naar de ruimte op het papier. Als je het gevonden hebt gooi je de tekening weg.

Franciscus en de luitspeler

In de periode waarin hij voor de behandeling van zijn oogziekte in Riëti verbleef, riep hij een van zijn broeders bij zich die voordat hij bij de minderbroeders intrad luitspeler was geweest. Hij zei tegen hem: 'Ik zou graag willen, broeder, dat je stilletjes ergens een luit gaat lenen en dat je die dan hiernaartoe meeneemt. En zou je dan een mooie melodie kunnen spelen en broeder lichaam die zoveel pijn te verduren heeft, enige verlichting kunnen brengen?' De broeder hield het af: 'Ik heb daar nogal moeite mee, vader, want ik ben bang dat de mensen vanwege die lichtzinnigheid zullen denken dat ik in verleiding ben gekomen.' Franciscus zei: 'Laten we het dan inderdaad maar niet doen, broeder. Het is goed om veel dingen niet te doen om de publieke opinie niet te choqueren.' Maar toen Fran-

ciscus die nacht wakker lag en aan God dacht, liet een luit een wonderbaarlijk harmonieuze en welluidende melodie horen. Er was niemand te zien, maar omdat het geluid van telkens verschillende kanten kwam, was duidelijk dat er een luitspeler heen en weer liep. Ten slotte richtte Franciscus zijn geest op God en toen ervoer hij door die prachtig klinkende melodie zo'n ongemeen aangename sensatie dat hij zich in een andere wereld waande. Nadat hij de volgende ochtend opgestaan was, riep hij diezelfde broeder bij zich. Hij vertelde hem alles van begin tot eind en sloot zijn relaas aldus af: 'De Heer die radeloze mensen troost, heeft mij nooit weggezonden zonder mij te troosten. Ik mocht het luitspel van mensen niet horen, maar hoorde wel een onvergelijkbaar veel mooier luitspel.' (2Cel 126)

De mensenwereld zit vol vooroordelen, onder meer over hoe religieuze mensen zich zouden moeten gedragen. Ook de wereld van de kunst wordt beheerst door vooroordelen. En er zijn nogal wat kunstenaars die het als hun hoofdtaak beschouwen vooroordelen te doorbreken en nieuwe terreinen te ontginnen. Franciscus en de broeder die luitspeler was geweest kiezen daar niet voor. Zij laten de mensen en hun vooroordelen met rust. Strijd is niet hun weg, maar vrede.

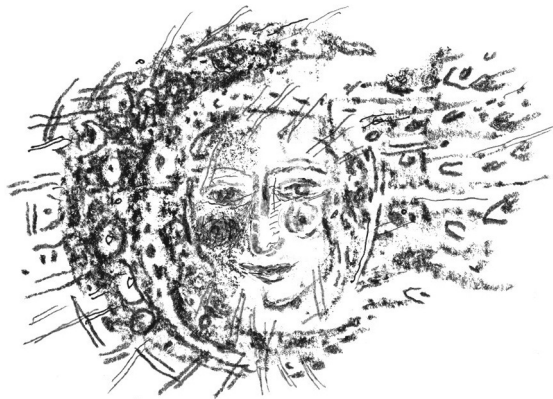
Het verlangen van Franciscus naar een mooie melodie op de luit wordt echter toch bevredigd, en in het verhaal wordt gesuggereerd dat het spel van God afkomstig is. Merk op hoe

het er staat: toen Franciscus aan God dacht hoorde hij een luit; kennelijk zocht hij even naar een luitspeler, maar die liet zich niet zien (en de melodie is dan 'geluid'); ten slotte richtte hij zijn aandacht weer op God en ervaart hij de melodie als een hemelse sensatie. Niet mensen geven hem de muziek, maar God. En Gods muziek is onvergelijkbaar veel mooier.

Een werkvorm: Deze oefening is ook wel bekend als de compositie 4'33" (vier minuten, 33 seconden) van John Cage, maar ik geef er een franciscaanse draai aan. Ga ergens zitten, het liefst in de natuur. Neem je omgeving waar als was het een concertruimte, of een museum. Luister naar de klanken uit de omgeving, en kijk naar de beelden. Zoek de tijd en de ruimte om de klanken en beelden tot hun recht te laten komen. Van wie komen ze? Tot wie zijn ze gericht?

Franciscus en de schepping

Allerhoogste, almachtige, goede Heer,
van U zijn de lof, de roem, de eer en alle zegen.
U alleen, Allerhoogste, komen zij toe
en geen mens is waardig uw naam te noemen.
Wees geprezen, mijn Heer, door al uw schepselen,
vooral door mijnheer broeder zon
die de dag is en door wie Gij ons verlicht.
En hij is mooi en straalt met grote pracht;
van U, Allerhoogste, draagt hij het teken.
Wees geprezen, mijn Heer, door zuster maan en de
sterren.
Aan de hemel hebt Gij ze gevormd, helder en kostbaar
en mooi.
Wees geprezen, mijn Heer, door broeder wind
en door de lucht, bewolkt of helder, en ieder jaarge-
tijde,
door wie Gij het leven van uw schepselen onderhoudt.
Wees geprezen, mijn Heer, door zuster water

die heel nuttig is en nederig, kostbaar en kuis.
 Wees geprezen, mijn Heer, door broeder vuur
 door wie Gij voor ons de nacht verlicht;
 en hij is mooi en vrolijk, stoer en sterk.
 Wees geprezen, mijn Heer, door onze zuster moeder
 aarde
 die ons voedt en leidt,
 en allerlei vruchten voortbrengt, bonte bloemen en
 planten. (ZonL 1-9)

In zijn Lofzang van de schepselen looft Franciscus God met al zijn schepselen. Zoals hij eens de lof zong met een stuk hout, zo hoort hij nu in alle elementen de lofzang van God weerklinken. Franciscus hoort en ziet hen God prijzen. Dat wil zeggen, de elementen delen zich aan Franciscus mee in hun goedheid en schoonheid, zoals ze zich in hun goedheid en schoonheid aan God meedelen. Hij maakt de lofzang mee, en wordt daar zelf zo door geraakt dat hij meezingt. Maar omdat God al het goede voortbrengt (GebOV, 1RegMB 17,17-18) mogen we hierin de stem van God herkennen. Omdat God het goede en schone in alle schepselen is, is de lofzang de deelname van de schepping aan de zelfmededeling van God. Hij is de bron en het doel van alle lofzang en alle zegening. Wat Franciscus aan het eind van zijn leven erkent is dat God zich in alles en allen aan hem meedeelt, en dat hij zich door (*per*) alles en allen aan God meedeelt. En als een stuk hout daar geschikt voor is, zouden wij er dan niet ook geschikt voor zijn? Er is geen bijzonder talent nodig voor de lofzang, althans geen ander talent dan datgene wat ieder van ons toch al gekregen heeft: het talent om het leven te ontvangen, te leven en het leven mee te delen. Het bovenstaand klinkt misschien ingewikkeld, en Franciscus schijnt er lang over gedaan te hebben dit zo te formuleren, maar de ervaring zelf is toch een eenvoudige. De eenvoud van de kunst is dan ook niet gelegen in de ongecompliceerdheid van haar elementen. Of zou een kunstwerk niet zo complex mogen zijn als de opera *St. François d'Assise* van Olivier Messiaen? Bovendien, zijn een stuk hout of een melaatse of een roos niet ook complexe schepsels? De eenvoud van de kunst is gelegen in de eenvoudige, heldere blik. En die blik is eenvoudig, onverdeeld, omdat het de blik van de Ene is. Franciscus was nederig genoeg om de dingen te zien zoals ze zijn in de ogen van God. Zoals eens Hagar zag dat God haar zag (Gen 16,13), zo wist ook hij zich door God gezien. Staande in zijn liefhebbende en goedkeurende blik verleende God hem het vermogen de dingen te zien in het licht van Zijn gelaat. Dit brengt ons naar een beschouwing van de kunst, zoals dat gebeurt in de liturgie van de icoon.

de icoon als eenvoudig gelaat

Naast de visie van de kunst als nabootsing van de natuur is er nog een andere zienswijze: die van de icoon, waarin de kunst

nooit is losgekoppeld van de liturgie waaruit zij voorkomt. De icoon is niet een nabootsing van de natuur, maar een gedachtenis van de bovennatuurlijke werkelijkheid. In de icoon wordt geschilderd hoe het heil voor de wereld zichtbaar geworden is in de materiële werkelijkheid. In de icoon wordt dit heil opnieuw zichtbaar voor degene die hem gedenkend schouwt, en aldus aan hem of haar voltrokken. De voorstelling van de icoon is niet naturalistisch (want geen nabootsing van de natuur) maar symbolisch: het is een beeld dat de toeschouwer iets wil zeggen. Als een beeld ons iets te zeggen heeft, dan is het beeld zelf actief. Waar in de moderne manier van kijken de hoofdvraag is: 'wat vind *ik* hiervan?', daar draait de icoon de verhoudingen om. Het beeld spreekt tot mij en ziet mij aan, zodat bij mij de vraag kan opkomen: 'hoe ziet Gij mij?' De icoon is dus een gelaat, het gelaat van de heilige, dat de schouwer verlicht. Uiteindelijk daagt de blik van de icoon de schouwer de mens uit beeld, *eikona*, van God te zijn, en dus te zijn zoals God hem en haar ziet: 'Ja, goed!'

'Als je oog *haplos* is, zal heel je lichaam verlicht zijn.' Het oog waarmee Franciscus zijn omgeving en zichzelf beschouwde was eenvoudig, helder, *haplos*, omdat God zelf door Franciscus' ogen keek. Franciscus kon daarom in zijn wijsheidspreuk 16 het evangelie aanhalen, dat zegt: 'Gelukkig wie zuiver van hart zijn, want zij zullen God zien' (Mt 5,8). Zij zullen namelijk zien hoe God zijn schepselen aanziet, en zien dat het zeer goed en zeer mooi is. En wie het goede en mooie van de schepping kan zien, die ziet, met Gods genade, God.

(De beelden zijn van de wand van onze woonkamer, gefotografeerd toen ik thuiskwam en nadacht over deze dingen).

WILLEM MARIE SPEELMAN

Leenherenstraat 80, 5021 CK Tilburg. Hij is musicoloog en theoloog. Hij is verbonden aan het Franciscaans Studiecentrum te Utrecht, met bijzondere aandacht voor levende spiritualiteit en hij is lid van de redactie van FL.